

مقاله پژوهشی: بررسی روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر در آموزش و پرورش

فاطمه بندلی زاده، صادق رضایی، محسن ایمانی^۳

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۰/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۱۶

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر در آموزش و پرورش صورت گرفته است، لذا این مقاله از نظر هدف کاربردی، از نظر داده‌ها آمیخته (کیفی و کمی) و از نظر روش اجرای پژوهش از نوع اکتشافی (مرحله کیفی) و پیمایشی مقطعی (مرحله کمی) است. در روش کیفی به تحلیل محتوای کتاب‌های ادیان در خدمت انسان (صدر، ۹۵)، برای زندگی (صدر، ۹۱)، گام‌به‌گام با امام (ضاهر، ۱۳۹۶)، حدیث سحرگاهان (صدر، ۱۳۹۰) و مدرسه تربیتی (ادیب و همکاران، ۱۳۹۷) و درس گفتارها پرداخته شد. در روش کمی، روایی صوری پرسشنامه محقق ساخته مورد تأیید قرار گرفت و پایایی پرسشنامه با ضریب آلفای کرونباخ ۰.۸۱۲ مورد تأیید قرار گرفت. جامعه آماری شامل ۳۰۵ نفر از مدیران و معلمان مدارس استان سمنان و همچنین کارشناسان موسسه امام موسی صدر است. داده‌ها با روش‌های آماری توصیفی و استنباطی (SPSS و Amos) تحلیل شد. یافته‌ها نشان داد که روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر در آموزش و پرورش شامل مؤلفه‌های تربیت خانوادگی، عامل بودن، تقویت انسجام خانوادگی، تقویت نقش رهبری خانواده، تربیت صحیح خانوادگی، عدالت، آماده‌سازی فضا، مسئولیت بخشی به افراد، وضع اجتماعی دعوت‌کننده، دعوت صحیح و توأم با عمل، عدم تفکیک بین عمل و نظر، اسوه سازی، ایثار پدر و مادر، اقتناع فکری، برقراری رابطه فرد با جهان هستی، تسامح، تلقین و امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: روش‌های تربیت دینی، آموزش و پرورش، امام موسی صدر

^۱ دانشجوی دکتری تخصصی فلسفه تعلیم و تربیت، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ استادیار فلسفه تعلیم و تربیت گروه علوم تربیتی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Sadeghzaee61@gmail.com

^۳ دانشیار فلسفه تعلیم و تربیت گروه علوم تربیتی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، تهران، ایران

مقدمه

این باور عمیق وجود دارد که امروزه ما در حال مبارزه برای حفظ عناصر دینی در تمدن بشری و در سنت ملی خود هستیم و ریشه خود را مدیون دین می‌دانیم. اما باین‌حال جهل زیادی نسبت به خود دین داریم. بدیهی است که جامعه ما نیاز فوری به تقویت بنیان‌های اطمینان‌بخش آموزش دین به طور مؤثر در همه مدارس به کودکان و شهروندان آینده کشورمان دارد (لوکس، ۱۹۶۵: ص ۲۳). سال‌هاست که هدف اصلی آموزش دین، تشویق دانش‌آموزان به درک و احترام به شهروندان جوامع مختلف و با عقاید دینی متفاوت مانند مسیحیان، مسلمانان، یهودیان، هندوها و غیره است. باید توجه داشت؛ نظام‌های اعتقادی، نگاهی جهانی دارند، دیدگاهی که فرد با آن به موضوع نزدیک می‌شود. اعتقادات یک فرد در مورد یک دانش می‌تواند تعیین کند که چگونه فرد برای نزدیک شدن به مسئله دست به انتخاب می‌زند، از کدام فنون استفاده و یا از آن‌ها اجتناب می‌ورزد، چه مدت و چقدر فرد روی آن کار می‌کند و غیره (شونفیلد، ۲۰۰۵).

در همین راستا در تربیت دینی؛ مبانی قرآن‌شناسی امام صدر این است که: قرآن کلام خدا، جاودانه و فراگیر است؛ ترتیب موجود آیات توفیقی است؛ قرآن کتاب دین و تربیت و بیان‌کننده تمدن است؛ معارف قرآن جهان‌شمول است. امام موسی صدر می‌گوید که ما به انسان نیاز داریم. این نخستین و مهم‌ترین نیاز است. ما باید انسان به دست آوریم و مهم‌تر از به‌دست آوردن دیگران، به‌دست آوردن خویش است. همه ما در معرض خطر هستیم. همان طور که قرآن از پیامبر تند و صریح انتقاد می‌کند. در برداشت امام صدر نیز پیامبران تحت تربیت خداوند هستند و قرآن برخی مطالب را بیان کرده است تا انسان‌ها پیامبران را بت نگیرند (مه‌ریزی، ۱۳۹۷). همچنین باید توجه کرد که در نظام آموزشی توجه به محیط اجتماعی تربیت دانش‌آموز، از ضروریات است و در واقع نمی‌توان به اصلاح و تربیت دانش‌آموز، فارغ از محیط پیرامونی‌اش پرداخت. امام موسی صدر نیز اسلام اجتماعی را بر اسلام سیاسی مقدم داشته است و در نگرش اسلام اجتماعی بر تربیت انسان و اصلاح اجتماع بر اساس آموزه‌های دین تأکید می‌کند، فارغ از آن که برپایی حکومت دینی محقق شود و یا نشود و اصولاً اگر حکومت دینی نیز با نظر به اسلام سیاسی تشکیل شود، مهم‌ترین هدف آن تربیت انسان شایسته خواهد بود. بر این اساس می‌توان گفت که تلاش صدر برای اصلاح جامعه و وضعیت اجتماعی مسلمانان و تشکیل جامعه ایمانی،

روشی تربیتی است که تمامی تلاش صدر را در تمامی ابعاد برای تربیت انسان مسلمان و اجتماع پیرامونی‌اش در بر می‌گیرد (سریع القلم، ۱۳۹۰: ۲۱۲).

به لحاظ نظری این پژوهش می‌تواند به دست‌اندرکاران حوزه تعلیم و تربیت آگاهی لازم و سازنده را برساند. حوزه تعلیم و تربیت از ارکان اساسی و مهم یک نظام اجتماعی است و اغراق نیست اگر گفته شود که ریشه‌های رشد و ترقی ملت و جامعه‌ی مترقی و هدفمند، در گرو توجه به نظام تعلیم و تربیتی آن است، با این وصف وظیفه رهبران و متولیان تعلیم و تربیت در هر جامعه‌ای خصوصاً جوامع اسلامی، توجه به نیازهای بنیادین و فرهنگی جامعه بر اساس مقتضیات زمان برای اصلاح و تغییر آن است و این امر با الگوگیری از رهبرانی که منادی تغییر بوده‌اند و ایجاد تغییر را بر مبنای تربیت استوار کرده‌اند، میسر می‌شود و امام موسی صدر یکی از این رهبران مطرح و تأثیرگذار در عصر حاضر است. لذا روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر که به عنوان مبنایی برای تربیت است؛ حاوی نکاتی در خور توجه است.

بنابراین محقق در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به سوال زیر است:

روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر در آموزش و پرورش چیست؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

عبدلی (۱۳۹۵) در تحقیقی باموضوع «بررسی سیره نظری و عملی امام موسی صدر به منظور استنتاج «فلسفه تربیتی» به این موارد توجه کرده است: دو رویکرد را در روش امام صدر بیان کرده است که بدون توجه به آن‌ها هیچ اتفاقی در نظام تعلیم و تربیت ما نخواهد افتاد. ما باید نوع نگاه‌مان را به انسان تصحیح کنیم تا روش‌های تربیتی ما هم تغییر کند. امام موسی صدر می‌گوید که ادیان باید در خدمت انسان باشند و این حرف بسیار بزرگی است. دین باید انسان را تعظیم کند و خادم او باشد. وی دریافت که اگر بخواهیم بر مبنای روش امام صدر در آموزش و پرورش حرکت کنیم، باید نگاه ما به انسان در دیدگاه‌های تربیتی‌مان تغییر کند. امام صدر بدون خشونت انسان‌ها را تربیت کرده است. یکی از رویکردهای مهم امام صدر اجتماع محوری اوست. همه حضور امام صدر در عرصه اجتماع است. امام صدر همه رذیلت‌ها و فضیلت‌های اخلاقی را اجتماعی تفسیر می‌کند. هنگامی که ما غیبت می‌کنیم شخصی را که یک امکانی برای جامعه است، از آن می‌گیریم. جامعه‌ای که اعتماد و اطمینان در مردمش نسبت به هم دیگر وجود نداشت، به سادگی از هم می‌پاشد و نتیجه آن که رذیلت اخلاقی غیبت، اجتماع را به نابودی می‌کشاند. ما باید در نظام آموزش و پرورش دقت کنیم که فرزندان

را اجتماعی بار بیاوریم و مبنای دوم عملگرایی امام صدر است. بین نظر و عمل امام صدر تفاوتی وجود نداشت، اما در جهان اسلام متاسفانه بین حکمت نظری و حکمت عملی مانند ارسطو تفکیک قائل شدند، اما حتی در آیات خدا نیز نظر از عمل جدا نیست. در کمتر آیه‌ای از قرآن کریم ذکر ایمان بدون اشاره به عمل یعنی کار نیک، آمده است. این تفکیک پس از انقلاب در تعلیم و تربیت ما آسیب جدی به وجود آورده است. همه معلمان گمان می‌کنند که هرچه مباحث نظری را مدام تکرار کنند بیشتر در مغز دانش‌آموزان فرو می‌رود. ما مدام بچه‌ها را مجبور می‌کنیم که آیات بسیاری از قرآن را حفظ کنند. در صورتی که خداوند در قرآن نظر دیگری دارد. امام صدر همه مباحث نظری‌اش نیز در حوزه مسائل معتابه و مورد نیاز جامعه بوده است. او آن چه را که به آن اعتقاد داشته و بیان کرده به آن عمل کرده است. «احمدی یاقوتی (۱۳۸۹) با عنوان بررسی اندیشه‌ها و تاثیر امام موسی صدر بر جامعه لبنان، به این دستاورد رسید که امام موسی صدر رهبر شیعیان لبنان است که توانست با زیربنای فکری اسلامی وضعیت شیعیان لبنان را ارتقا دهد و لبنان کشوری طایفه‌ای است. فراهانی (۱۳۹۰) موضوع بررسی اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام موسی صدر و تأثیر آن در حیات سیاسی لبنان با تأکید بر جنبش امل، به بررسی زندگی و اندیشه‌های امام موسی صدر پرداخته است و مبانی فکری او را در موضوعات انسان، دین، وحدت ادیان، دین و دنیای مدرن، عدالت اجتماعی و اندیشه‌های اقتصادی اسلام، بررسی کرده است. اولوال فاهم (۲۰۱۷) در پژوهشی به بررسی اسلام به عنوان ایمانی مجسم برای ذهن‌های جوان: عایشه لمو و آموزش مذهبی در نیجریه پرداخت. این مقاله سهم عایشه لمو در آموزش مذهبی در نیجریه را برجسته می‌کند. همچنین این مشکل اصلی را که وی در کارهای خود به آن پرداخته است بررسی می‌کند و ماهیت ویژه آثار او را مشخص می‌کند. با انتخاب یک رویکرد تاریخی و تحلیلی، این مطالعه توانست الگوهایی را در رویکرد عایشه لمو نسبت به تعلیمات دینی به ویژه آموزش دینی مسلمانان مشاهده کند. آثار وی در زمینه تعلیم و تربیت دینی مسلمانان را می‌توان تمرکز بر اسلام به عنوان یک ایمان مجسم و همچنین تلاشی برای کنار آمدن با آیین-گرایی و عمل‌گرایی در تعالیم دینی مسلمانان دانست. به عبارت دیگر، رویکرد او معطوف به مقابله با ماهیت جامع اسلام و تأمین روشی مؤثر برای القای ارزش‌های ستودنی در جوانان مسلمان بود. بنابراین، در این مقاله نتیجه‌گیری می‌شود که دیدگاه عایشه لمو در مورد آموزش

مذهبی مسلمانان در نیجریه زمینه وسیع‌تری برای درک اهمیت اسلام در شکل‌گیری افکار مسلمانان و تأثیرگذاری بر جامعه کل فراهم می‌کند. در همین راستا رباب صدر (۲۰۱۶) در تحقیقی با موضوع «فلسفه عملی در اندیشه امام موسی صدر» به بررسی مباحث، «خدا و ادیان»، «هستی و انسان»، «اخلاقیات در نگاه امام موسی صدر»، «ارتباط علم و دین»، «جامعه»، «وطن و جهان» پرداخت و در آخر، بر منحصربه‌فرد بودن سبک و روش امام موسی صدر تأکید نمود. این پایان‌نامه همچنین دارای ضمیمه‌ای درباره سیره شخصی امام موسی صدر است. پژوهشگر این پایان‌نامه در ابتدا ابعادی از زندگی برادرش و بستریهای بالندگی او را توضیح داده تا مقدمه‌ای برای سخن گفتن درباره نوآوری و تجدید در شخصیت امام موسی صدر، با توجه به نقش و سهم بسیار و افزودنی‌های ارزشمند او در فقه و دین و اقتصاد و توسعه و دیگر زمینه‌های معرفتی باشد. زمینه‌هایی که امام موسی صدر همواره با ذهنیتی آماده به سراغ آنان می‌رفت تا با تجربه‌های گوناگون تعامل داشته باشد، به گونه‌ای که از هر برخورد تازه‌ای ارزشی افزوده یا پژوهشی به دست آید که رصد کردن و مستند کردن و درج کردن آن در میدان معرفت ضروری است. رباب صدر همچنین به کارنامه عملی امام موسی صدر اشاره کرده که مملو از سفرها و دیدارهای خارجی، در کنار سفرهای فعالانه او به مناطق و روستاهای مختلف لبنان است. هم‌چنین منی شمس (۲۰۱۶) در تحقیق خود با عنوان «اندیشه تربیتی امام موسی صدر» به بحث در ۳ فصل می‌پردازد. فصل نخست درباره تربیت و نظام اجتماعی؛ فصل دوم درباره اوضاع اجتماعی و سیاسی لبنان قبل و بعد از جنگ داخلی دهه هفتاد و نقش آن در شکل‌گیری فضای اصلاحات تربیتی در اندیشه امام موسی صدر و در فصل سوم نیز پیرامون جامعه و محوری‌بودن تعلیم و تربیت از نگاه امام موسی صدر مطالبی بیان می‌کند. این اثر پژوهشی درباره جوانب اصلی دیدگاه امام موسی صدر و اندیشه تربیتی و طرح اصلاحات همه‌جانبه و کامل او بحث می‌کند که خاستگاه آن بر اساس نیازهای جامعه لبنان بوده که در آن زمان از محرومیت اقتصادی، فرهنگی و تربیتی رنج می‌برد. با توجه به مطالعات علمی و میدانی انجام شده، امام موسی صدر به این نتیجه رسید که علت این وضعیت نابسامان، محرومیت فرهنگی و فکری است؛ بنابراین تلاش کرد تا آفات اجتماعی و سیاسی را در مسیر اصلاحات تربیتی با هدف ساختن اندیشه انسان‌های مقاوم از میان بردارد.

الگوی مفهومی - تحلیلی پژوهش

با مطالعه روایات و نقل قول‌هایی از امام موسی صدر از طریق سایت موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر و همچنین کتاب‌های استفاده شده در این زمینه؛ ابعاد و مولفه‌های مورد نظر استخراج گردید:

امرونی، اقناع فکری، آماده‌سازی فضا، اسوه سازی و تلقین:

امام موسی صدر در مقاله‌ای با عنوان شیوه‌های تربیتی و مبادی دین که در قاهره در مجمع البحوث الاسلامیه ارائه کرده است، پس از ذکر شیوه‌های معمول و رایج تربیت، از جمله شیوه امرونهی و شیوه متقاعدکردن و نیز شیوه آماده‌سازی فضا برای تربیت صحیح، به شیوه چهارمی نیز اشاره می‌کند (ادیب و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۴). قرآن کریم، این سه شیوه را در آن واحد، به کار می‌برد و شیوه چهارمی به آن افزوده است که مختص خود قرآن است و از معجزات اسلام به شمار می‌آید و مکاتب اصلاح‌گرا و انقلابی اخیر می‌کوشند از آن اقتباس کنند. با این همه، قرآن کریم شیوه خاص خود را به کار می‌برد. وقتی قرآن کریم از رهگذر اعتقادات و معلوماتی که آیات آن برایمان بیان می‌کند، تصویری از آفرینش و موجودات و زندگی برای ما ترسیم می‌کند، می‌کوشد فضایی عام در ذهن انسان پدید آورد تا در آن حس کند که موفقیت و جاودانگی در پابندی به رهنمودهای اسلام است و جهان هستی، هر فرد یا گروهی را که با این قواعد هماهنگ و همسو نباشد، طرد می‌کند و سرنوشت آنان نیستی و فراموشی خواهد بود (صدر، ۱۳۹۵: ۱۰۰).

همچنین مبنای بزرگ و بنیادین امام صدر در زمینه تعلیم و تربیت، ارتباط تعلیم و تربیت با اصول دین و قرآن است (حجازی، ۱۳۹۷). در همین راستا سخنرانی امام صدر با عنوان شیوه‌های تربیتی و مبانی دینی در کتاب زن و چالش‌های جامعه که در هشتمین مجمع پژوهش‌های اسلامی در کشور مصر ایراد شده است، نشانه دوره بلوغ فکری امام است. این سخنرانی مربوط به یازده ماه پیش از غیبت امام صدر است. ایشان در بخش اول این سخنرانی به شیوه‌های تربیتی و شیوه قرآنی می‌پردازد که نوآوری در آن دیده می‌شود و سه نوع اسلوب تربیتی رایج را بیان می‌کند: اسلوب امر و نهی، اسلوب اقناع فکری و اسلوب قراردادن در موقعیت‌های یادگیری (ادیب و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۸).

و بر این سه اسلوب، نوع چهارم و نوآورانه خاص قرآن را می‌افزاید که در سند تحول بنیادین ما، در مبانی نظری توجه بسیار خوبی به آن شده است. او انسان را در موقعیتی فرازمانی و فرامکانی، یعنی کاروان هستی ترسیم می‌کند و معتقد است اگر انسان، خود را در مسیر کاروان هستی دید و توانست خود را از بالا بنگرد، برای خود نقشی فراتر از امروز و دیروز و فردایش قائل خواهد شد. باید خاطر نشان ساخت که ایشان این نگاه را به تمام ابعاد تربیتی خود تسری می‌دهد. زیرا امام موسی صدر نه تنها مصلحی اجتماعی است، بلکه مدت‌ها بر موضوع تعلیم و تربیت، مذاقه‌های جدی و فکر منظمی داشت و دیدگاه دقیقی را دنبال می‌کرد. این برجستگی در تمام مشی اصلاحی ایشان در همه ابعاد مشاهده می‌شود (ادیب و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۸).

تسامح (مدارا) و نصیحت

در تربیت جوانان باید بیشتر اغماض و مدارا کنیم و خطاها را نادیده بگیریم. امام صدر می‌گوید که خودش در مواجهه با جوانان هم از شیوهٔ تسامح استفاده می‌کند و هم از نصیحت (ضاهر، ۱۳۹۶، ج ۱: ۲۶). شایسته است کسانی که قصد دارند فعالیت تربیتی انجام دهند، به‌طور خاص سیره تربیتی آقای صدر با جوانان را مطالعه کنند؛ ایشان می‌فرمایند من در برخورد با جوانان، هم از شیوه تسامح استفاده می‌کنم و هم از نصیحت. خود در برخورد با جوانان، چشمی را باز می‌کنم و چشم دیگر را می‌بندم. منظور ایشان این است که یک چشمم را می‌بندم تا مسائلی را که اقتضانات طبیعی جوانان و قابل مسامحه است و به اصول ضربه نمی‌زند، نبینم؛ ولی یک چشم را باز می‌گذارم که مسیر آینده جوانان گم نشود. با چشم باز آن‌ها را در آن مسیر می‌برم و با چشم بسته از آن مسائلی چشم پوشی می‌کنم که با اصول و ارزش‌های بنیادی تعارضی ندارد. کار تربیتی این گونه است. کار تربیتی بدون تسامح و تغافل معنا ندارد. منظور از این جمله، سهل‌انگاری نیست؛ بلکه تسامح است. تسامح یعنی بداند و با نقشه تربیتی صحیح از مسائل جزئی بگذرد، برای اینکه انسان اهداف را از دست ندهد (صدر، ۱۳۹۵: ۶۴-۶۵).

تربیت بر اساس عدالت

افزون بر روش‌های عامی که مکاتب تربیتی از آن نام می‌برند، همچون امرونهی کردن، نفوذ در عقل و دل مخاطب و متربی و استفاده از تمهیدات و آمادگی‌های محیطی، امام موسی صدر در تربیت قرآنی مطالب دیگری را نیز بیان می‌کند و آن را روشی مختص

به قرآن می‌داند. او معتقد است که تربیت را باید به اصول دین و قواعد برگرفته از آن اصول مرتبط کنیم. یکی از اصولی که امروزه بیش از هر زمان نیازمند آنیم، این است که عالم بر پایه حق و عدل است و اصول دین ما بر پایه عدالت و حق‌خواهی است. از این رو، تربیت دانش‌پژوهان، دانش‌آموزان و نوآموزان ما باید بر اساس عدل و حق باشد. این مسئله بسیار مهم است. امام موسی صدر درباره آیه *وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ* می‌فرماید خداوند آسمان‌ها را بالا برده و میزان را قرار داده است و تمام اجزای تکوین عالم بر اساس قواعد منظم نهاده شده است. در ادامه می‌گوید: *وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ*^۲ و مجدداً موضوع عدالت را که عدالت در جامعه است، مطرح می‌کند (آذربایجانی، ۱۳۹۵).

در سوره الرحمن همان گونه که اشاره شد در آیه ۷ می‌خوانیم: *«وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ. أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ. وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ»* در این آیات، پیوند میان از اندازه درنگذشتن و وزن را به انصاف برپا داشتن و برافراشتن آسمان و گذاشتن ترازو را که نشانه‌ی حسابرسی و نظام‌مندی و عدالت در جهان هستی است، مشاهده می‌کنیم (صدر، ۱۳۹۵: ۱۰۱).

تعلیم و تربیت خانوادگی

امام صدر معتقد است بدون تعلیم و تربیت به هیچ هدفی نمی‌رسیم و انسانیت جز از رهگذر تعلیم و تربیت محقق نمی‌شود و از آنجا که تعلیم و تربیت مبتنی بر عقاید الهی، همان سنگ بنایی است که به انسان جهت می‌دهد و او را یاری می‌کند و به الله سبحانه و تعالی می‌رساند، ایشان غایت تعلیم و تربیت را رؤیت «وجه الله» می‌داند. والدین نقش تعلیم و تربیت را بر عهده دارند و در صورتی که فرزندان را تعلیم و تربیت نکنند، گرفتار غیبت خداوند متعال خواهند شد. این، همان رابطه تعلیم و تربیت با الله و ارزش‌های متعالی است. پس اگر والدین از کودکان به درستی نگهداری نکنند، انسان به خلیفه‌الله در زمین تبدیل نمی‌شود. فقدان آموزش و تربیت خانگی، ما را در شرق و غرب به یک اندازه گرفتار غیبت خداوند کرده است. اگر تعلیم و تربیت خانوادگی در کار نباشد، جایگزین‌ها سر بر می‌-

^۱ (الرحمن، ۷ و ۸)

^۲ و وزن را به عدالت برپا دارید و ترازو را کم مگذارید (الرحمن، ۹).

آورند و از همین رو، امام صدر بر لزوم انسجام و قدرت خانواده تأکید دارد (حجازی، ۱۳۹۷).

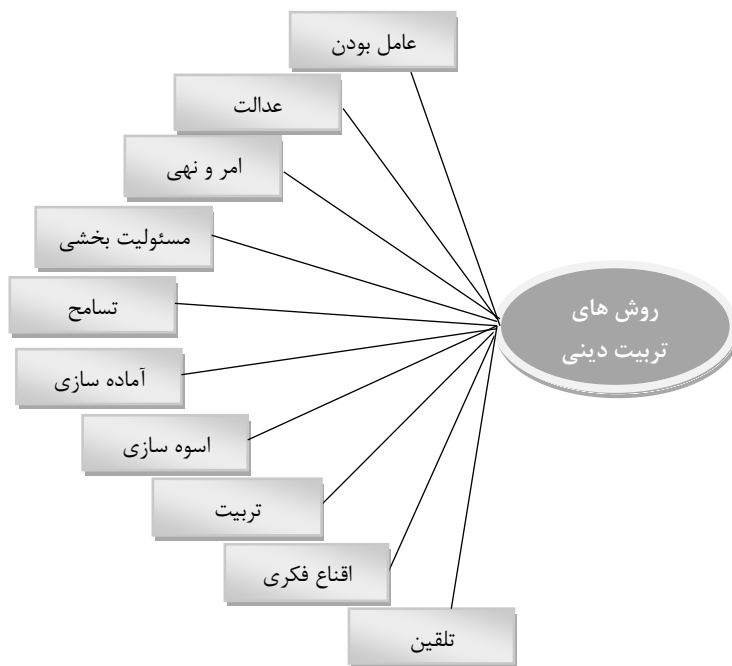
مسئولیت بخشی به جوانان

از نظر امام موسی صدر تلاش بر این است که جوانان را در برابر مسئولیت‌های خود قرار داده شوند. او جوان را در مسئولیت‌پذیری به پیامبر مانند می‌کند و او را مکلف به ساختن جامعه می‌داند (آذربایجانی، ۱۳۹۵).

در همین راستا تأثیر اصول دین، به ویژه توحید بر عبادات و پرورش و اصلاح انسان به گونه‌ای که با خوش‌بینی و خوش‌رویی و خوش‌گمانی و برابری با برادران خود برخورد کند، بدون آنکه آنان را خدا یا شیطان یا بنده‌ی خود قرار دهد و همچنین، تأثیر معاد بر دقت انسان در رفتار خود و حسابرسی از خویشتن و احساس مسئولیت و دیگر تأثیرات، فراتر از آن است که بتوان آن‌ها را برشمرد (صدر، ۱۳۹۵: ۱۰۶).

عامل بودن

در مسائل تربیتی، جوانان بیش از آنکه به سخنان و بیان نگاه کنند، به رفتارها توجه می‌کنند. رفتار امام صدر این‌گونه بوده است که به هرآنچه اعتقاد داشت، عمل می‌کرد (آذربایجانی، ۱۳۹۵) و پس از آشنایی با شیوه‌ی اعجاز‌آمیز قرآن در زمینه‌ی تربیت، به نکته‌ی اساسی دیگری می‌رسیم که می‌تواند کبرای بحث تربیتی ما باشد. این نکته، اتحاد اسلام با عمل است. مسلمانان و حتی دانشمندان و پژوهشگران بنا به علل تعلیمی، اسلام را به چند بخش تقسیم کرده‌اند: علم اعتقادات و علوم وابسته به آن مانند فلسفه‌ی الهی و علم کلام؛ علم فقه و اقسام آن: عبادات، معاملات، سیاست و احکام که هریک زیرمجموعه‌هایی دارد؛ و علم اخلاق)) (صدر، ۱۳۹۵: ۱۰۴). در نهایت با توجه به یافته‌های جمع‌آوری شده مدل مفهومی طراحی شده به شکل زیر ارائه می‌گردد:

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق (محقق ساخته)

روش‌شناسی تحقیق

الف: نوع پژوهش:

با توجه به اینکه هدف اصلی در پژوهش حاضر بررسی روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر در آموزش و پرورش بوده است لذا این پژوهش از نظر هدف کاربردی خواهد بود. در روش پژوهش ابتدا الگوی مفهومی بر اساس مطالعه کیفی منابع نظری موجود از جمله روایات و نقل قول‌هایی از امام موسی صدر از طریق سایت موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر و همچنین کتاب‌های ادیان در خدمت انسان (۱۳۹۵) و نای و نی (۱۳۹۱) و حدیث سحرگهان (۱۳۹۰)، تالیف امام موسی صدر و گام به گام با امام تالیف یعقوب ضاهر (۱۳۹۶) تهیه شده است و سپس داده‌های کمی پژوهش بر اساس پرسشنامه محقق‌ساخته جمع‌آوری شد.

ب: قلمرو تحقیق، جامعه آماری و حجم نمونه

از نظر قلمرو محور موضوعی این پژوهش در حوزه فلسفه تعلیم و تربیت (با سبغه دینی) قرار می‌گیرد. حدود مکانی پژوهش در این تحقیق، مدیران و معلمان مدارس استان سمنان و همچنین کارشناسان موسسه امام موسی صدر است. دامنه زمانی انجام پژوهش در طراحی تحقیق و گردآوری و تحلیل اطلاعات از جامعه آماری شامل سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۳۹۹ است.

روش نمونه‌گیری در این پژوهش غیرتصادفی و از نوع در دسترس است که بر اساس روش کوکران، حجم نمونه ۳۰۵ نفر خواهد بود. با عنایت به مدل ارائه شده برای توزیع پرسشنامه به دلیل برخی موانع در جمع‌آوری پرسشنامه و در راستای تحقق نقطه نظرات جامعه آماری، تعداد پرسشنامه‌های توزیع شده به میزان حداقل ۳۴۰ برگ اقدام گردید تا در صورت عدم تکمیل و مخدوش بودن برخی از آن‌ها حداقل ۳۰۵ پرسشنامه صحیح تحلیل و ارزیابی گردد.

جدول ۱. توزیع فراوانی نمونه آماری بر حسب جنسیت

جنسیت	فراوانی مطلق	درصد
مرد	۱۱۷	۳۸.۴
زن	۱۸۸	۶۱.۶
کل	۳۰۵	۱۰۰.۰

بر اساس جدول فوق در مورد جنسیت نمونه‌ها، ۳۸,۴ درصد مرد و ۶۱,۶ درصد نیز زن بودند. لذا بیشتر پاسخگویان زن بودند.

جدول ۲. توزیع فراوانی نمونه آماری بر حسب تحصیلات

تحصیلات	فراوانی مطلق	درصد
کارشناسی	۱۶۳	۵۳.۴
کارشناسی ارشد	۷۷	۲۵.۲
دکتری	۶۵	۲۱.۳
کل	۳۰۵	۱۰۰.۰

بر اساس جدول فوق در مورد تحصیلات، ۵۳,۴ درصد کارشناسی، ۲۵,۲ درصد کارشناسی ارشد و همچنین ۲۱,۳ درصد نیز دکتری داشته اند. لذا بیشتر نمونه‌ها در مقطع کارشناسی بودند.

جدول ۳. توزیع فراوانی نمونه آماری بر حسب سابقه کار

سابقه کار	فراوانی مطلق	درصد فراوانی
زیر ۵ سال	۱۱۳	۳۷.۰
۱۰-۲۰ سال	۱۳۵	۴۴.۳
بیشتر از ۲۰ سال	۵۷	۱۸.۷
کل	۳۰۵	۱۰۰.۰

بر اساس جدول فوق در مورد سابقه کار پاسخگویان می‌توان گفت تحصیلات ۳۷ درصد افراد نمونه زیر ۵ سال، ۴۴٫۳ درصد ۱۰-۲۰ سال و ۱۸٫۷ درصد نیز بیشتر از ۲۰ سال سابقه داشته‌اند. بنابراین سابقه کار بیشتر پاسخگویان ۱۰-۲۰ سال بوده است.

ج. ابزار های گردآوری داده‌ها

در این پژوهش به منظور گردآوری داده‌های نظری تحقیق از شیوه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده است. همچنین برای گردآوری داده‌های میدانی از پرسشنامه محقق ساخته در قالب طیف لیکرت بهره گرفته شده است. جهت سنجش روایی و پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ و نرم افزار SPSS استفاده شده است. در این پژوهش مقدار آلفای کرونباخ ۰٫۸۱۲ به دست آمده است که نشان از پایایی قوی پرسشنامه دارد.

یافته‌های پژوهش

الف. تجزیه و تحلیل داده‌ها

آزمون‌های مورد استفاده در آمار استنباطی این پژوهش عبارت‌اند از: آزمون کولموگروف اسمیرنوف و تحلیل معادلات ساختاری. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها در این تحقیق از نرم افزار Amos نسخه ۲۴ و SPSS نسخه ۲۶ تحت ویندوز استفاده شده است. آزمون اسمیرنوف جهت بررسی ادعای مطرح شده درباره توزیع داده‌های یک متغیر مورد استفاده قرار می‌گیرد.

جدول ۴. آزمون کولموگروف اسمیرنوف

نتیجه	سطح معنی داری	آماره K.S.	تعداد	
نرمال است	۰٫۲۰۰	۰٫۰۹۲	۳۰۵	تربیت خانوادگی
نرمال است	۰٫۰۵۰	۰٫۱۳۸	۳۰۵	عامل بودن

با توجه به نتایج جدول فوق به این دلیل که مقادیر سطح معناداری تمامی متغیرها بالاتر از مقدار خطای ۰/۰۵ است، در نتیجه تمامی متغیرهای پژوهش دارای توزیع نرمال هستند.

شاخص کفایت نمونه

مقدار آزمون KMO یا شاخص کفایت نمونه‌گیری، مقدار واریانس متغیرها را که تحت تاثیر عامل‌های پنهانی است می‌سنجد. دامنه این آماره بین ۰ تا ۱ است. چنانچه مقدار این آماره بیشتر از ۰٫۷ باشد همبستگی‌های موجود به‌طور کلی برای تحلیل عاملی بسیار مناسب‌اند. اگر KMO بین ۰٫۵ تا ۰٫۶۹ باشد باید دقت زیادی به خرج داد و مقادیر کمتر از ۰٫۵ بدان معناست که تحلیل عاملی برای آن مجموعه از متغیرها مناسب نیست. مقدار آزمون بارتلت، همانی بودن

ماتریس همبستگی داده‌ها را به آزمون می‌گذارد و در واقع میزان عامل‌پذیر بودن داده‌ها را می‌سنجد که می‌بایست کمتر از ۰,۰۵ باشد. در این پژوهش مقدار **KMO** برابر با ۰,۹۴۷ شده است و قابل قبول بوده و بدان معناست که حدود ۹۵ درصد از واریانس این ۱۶ گویه تحت تاثیر عامل‌های پنهانی و بنیادی است. سطح معنی‌داری آزمون بارتلت نیز کمتر از ۰,۰۵ شده است ($P < 0,05$). نتایج این دو آزمون نشان می‌دهد که انجام تحلیل عاملی بر روی گویه‌ها امکان‌پذیر است و به بیان دیگر گویه‌ها (شاخص‌ها) عامل‌پذیر هستند.

جدول ۵. مقادیر آزمون‌های **KMO** و بارتلت

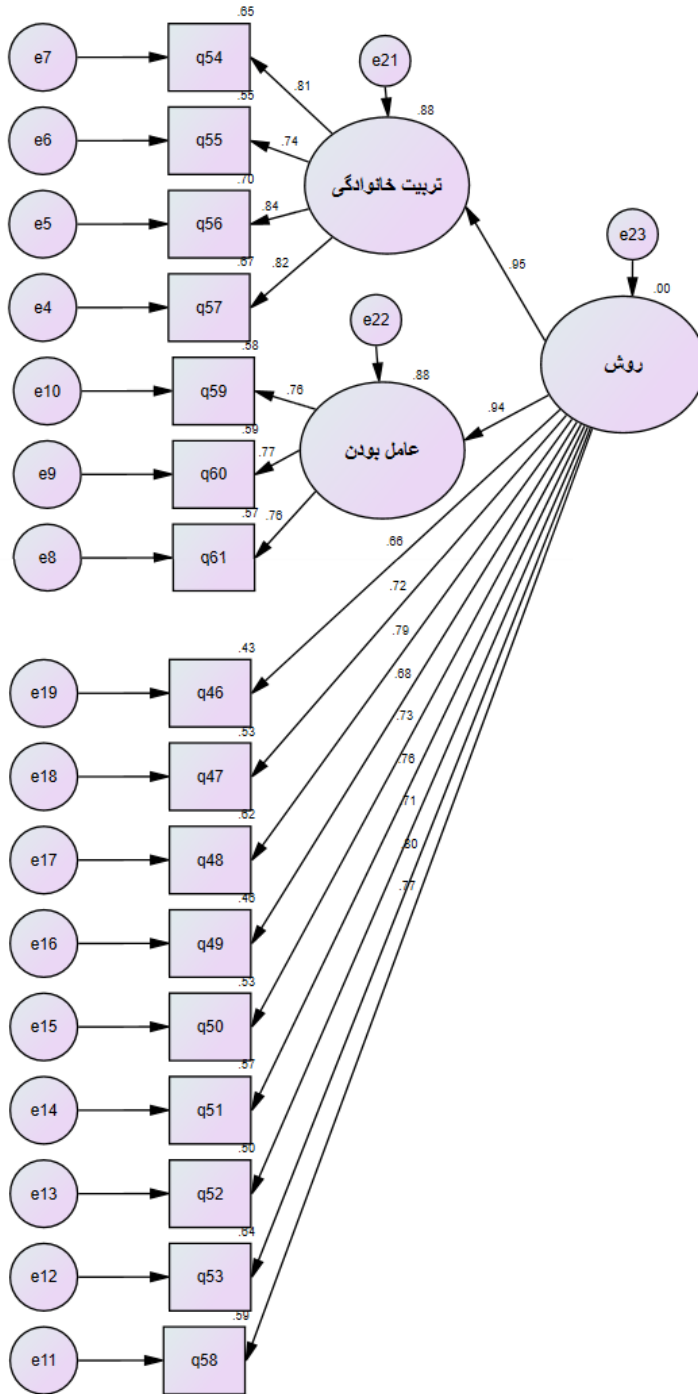
آزمون بارتلت			مقدار KMO
سطح معنی‌داری	درجه آزادی	مقدار χ^2 دو تقریبی	
۰,۰۰۰	۱۷۱	۴۱۱۷,۱۳۷	۰,۹۴۷

تحلیل عاملی تاییدی متغیر روش‌های تربیت دینی

در این بخش با استفاده از مدل‌های اندازه‌گیری مدل معادلات ساختاری، صحت سنجش سازه‌ها توسط شاخص‌های مربوط مورد بررسی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر با استفاده از تحلیل عاملی تاییدی مشخص می‌شود که آیا سؤالات طراحی شده در هر سازه واقعا می‌تواند سازه مورد نظر را بسنجد. همچنین آیا سؤالات و شاخص‌های در نظر گرفته شده از روایی لازم برخوردار است یا خیر.

ضرایب استاندارد متغیر روش‌های تربیت دینی

این ضرایب در واقع نشان‌دهنده بارهای عاملی بین متغیرها و سؤالات مربوطه (متغیرهای پنهان و مشاهده پذیر) می‌باشند. از مدل اندازه‌گیری ضرایب استاندارد می‌توان این برداشت را نمود که بین متغیرهای مکنون مربوطه و شاخص‌های (سؤالات) متناظر با آن‌ها، چه میزان همبستگی وجود دارد. در این مدل میزان روابط بین هر سازه و شاخص‌های آن نشان داده می‌شود. در صورتی که ضریب رابطه بالاتر از ۰/۳ باشد، می‌توان گفت سؤالات مورد نظر از قدرت تبیین خوبی برخوردار است. نتایج حاصل نشان داد که تمامی گویه‌ها دارای بارعاملی بالای ۰/۳ می‌باشند. بنابراین تحلیل عاملی تاییدی متغیر روش‌های تربیتی در شکل ۱ ارائه شده است.

شکل ۱: مدل اندازه‌گیری متغیر روش‌های تربیت دینی

معناداری ضرایب استاندارد متغیر روش‌های تربیت دینی

مدل تخمین استاندارد بدین جهت ارائه می‌شود که با داشتن ضرایب همبستگی دوتایی امکان مقایسه بین شاخص‌ها را فراهم می‌گردد؛ اما در باب معناداری این ضرایب، نمی‌توان براساس بزرگی یا کوچکی آن‌ها تصمیم‌گیری کرد، بلکه باید از شاخص‌های جهت تعیین معناداری این ضرایب مسیر استفاده نمود. مدل اعداد معناداری به این دلیل ارائه می‌شود که بدانیم آیا رابطه بین متغیرها و شاخص‌های آنان معنادار است یا خیر. مدل اعداد معناداری یا همان T-value (C.R) که در جدول ۶ نمایش داده شده است میزان معنادار بودن هر یک از پارامترها را نشان می‌دهد و چنانچه مقدار آن بزرگ‌تر از قدر مطلق عدد ۱,۹۶ باشد، پارامترهای مدل معنادار هستند.

جدول ۶: نتایج ضرایب معنی داری متغیر روش‌های تربیت دینی

اولویت بندی	نتیجه	سطح معنی داری	عدد معنی داری (C.R)	ضرایب استاندارد	مسیر	
۱	تایید	<۰.۰۰۱	۱۴.۳۷۶	.۹۴۷	روش‌های تربیت دینی	تربیت خانوادگی
۲	تایید	<۰.۰۰۱	۱۳.۰۹۲	.۹۳۷	روش‌های تربیت دینی	عامل بودن
۴	تایید			.۸۱۶	تربیت خانوادگی	q57 (تقویت نقش رهبری خانواده)
۳	تایید	<۰.۰۰۱	۱۷.۰۳۶	.۸۳۸	تربیت خانوادگی	q56 (تقویت انسجام خانوادگی)
۱۳	تایید	<۰.۰۰۱	۱۴.۳۱۹	.۷۳۹	تربیت خانوادگی	q55 (ایثار پدر و مادر)
۵	تایید	<۰.۰۰۱	۱۶.۱۷۲	.۸۰۸	تربیت خانوادگی	q54 (تربیت صحیح خانوادگی)
۱۱	تایید			.۷۵۶	عامل بودن	q61 (عدم تفکیک بین عمل و نظر)
۹	تایید	<۰.۰۰۱	۱۳.۴۹۵	.۷۷۱	عامل بودن	q60 (وضع اجتماعی دعوت‌کننده)
۱۰	تایید	<۰.۰۰۱	۱۳.۳۲۹	.۷۶۲	عامل بودن	q59 (دعوت صحیح و توأم با)

							عمل)
۸	تایید			.۷۷۰	روش‌های تربیت دینی	<---	q58 (مسئولیت بخشی به افراد)
۶	تایید	<۰.۰۰۱	۱۴.۹۹۶	.۷۹۷	روش‌های تربیت دینی	<---	q53 (عدالت)
۱۶	تایید	<۰.۰۰۱	۱۲.۹۸۳	.۷۰۷	روش‌های تربیت دینی	<---	q52 (تسامح)
۱۲	تایید	<۰.۰۰۱	۱۴.۰۴۵	.۷۵۵	روش‌های تربیت دینی	<---	q51 (اسوه سازی)
۱۵	تایید	<۰.۰۰۱	۱۳.۴۱۰	.۷۲۷	روش‌های تربیت دینی	<---	q50 (برقراری رابطه فرد با جهان هستی)
۱۷	تایید	<۰.۰۰۱	۱۲.۳۰۸	.۶۷۵	روش‌های تربیت دینی	<---	q49 (تلقین)
۷	تایید	<۰.۰۰۱	۱۴.۷۳۷	.۷۸۶	روش‌های تربیت دینی	<---	q48 (شیوه آماده‌سازی فضا)
۱۴	تایید	<۰.۰۰۱	۱۳.۳۷۳	.۷۲۵	روش‌های تربیت دینی	<---	q47 (افناع فکری)
۱۸	تایید	<۰.۰۰۱	۱۱.۹۱۱	.۶۵۶	روش‌های تربیت دینی	<---	q46 (امر به معروف و نهی از منکر)

بر اساس نتایج جدول، اعداد معناداری همه متغیرهای مدل حاضر، بزرگ‌تر از ۱,۹۶ بوده، بنابراین تمامی بارهای عاملی و ضرایب مسیر مدل معنادار می‌باشند.

شاخص‌های برازش مدل اندازه‌گیری متغیر روش‌های تربیت دینی

قبل از استفاده از نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی تاییدی باید از مناسب بودن و برازش مطلوب مدل اطمینان حاصل نمود (اسفیدانی و محسنین، ۱۳۹۲)؛ به عبارت دیگر برای رد یا پذیرش این مطلب که مدل تدوین شده توسط محقق بر مبنای چارچوب نظری و پیشینه تئوریک آن تا چه میزان با واقعیت و داده‌های گردآوری شده انطباق دارد معیارهایی تحت عنوان شاخص-های برازش مدل مد نظر قرار می‌گیرد (قاسمی، ۱۳۹۲). مدل حاضر در تحلیل عاملی تاییدی بر

اساس مهم‌ترین شاخص‌های برازش مورد ارزیابی قرار گرفت و نتیجه حاصل که در جدول ۷ آورده شده است.

جدول ۷: بررسی شاخص‌های نیکویی برازش متغیر روش‌های تربیت دینی

نتیجه برازش	مقادیر پژوهش	مقادیر عالی	مقادیر قابل قبول	شاخص‌های برازش
برازش خوب	۲,۴۶	≤ 2	≤ 3	تقسیم کای-مربع بر درجه آزادی ^۱
برازش خوب	۰,۰۹۵	$\leq 0/08$	$\leq 0/1$	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد ^۲
برازش خوب	۰,۹۴	$\geq 0/95$	$\geq 0/9$	شاخص برازش نرم ^۳
برازش خوب	۰,۹۳	$\geq 0/95$	$\geq 0/9$	شاخص برازش مقایسه‌ای ^۴
برازش خوب	۰,۹۳	$\geq 0/95$	$\geq 0/9$	شاخص نیکویی برازش ^۵
برازش خوب	۰,۰۷۳	$\leq 0/05$	$\leq 0/08$	ریشه میانگین مربعات باقی مانده ^۶

همان‌طور که از مقادیر ارائه شده در جدول مشخص است همه‌ی معیارهای کلی نیکویی برازش تحلیل عاملی تاییدی، حاکی از برازش کلی الگوی پیشنهادی با داده‌ها است و نشان دهنده برازش مناسب مدل اندازه‌گیری متغیر روش‌های تربیتی می‌باشد؛ بنابراین داده‌های ما بر اساس همه‌ی شاخص‌های برازش ذکر شده، الگوی کلی ساختار عاملی پیشنهادی متغیر روش‌های تربیتی را تأیید کرده‌اند.

با توجه به جدول ۶ می‌توان به این نتیجه دست یافت که از بین روش‌های تربیتی اولین اولویت متعلق به تربیت خانوادگی می‌باشد و پس از آن دومین تا هجدهمین اولویت به ترتیب متعلق به عامل بودن، تقویت انسجام خانوادگی، تقویت نقش رهبری خانواده، تربیت صحیح خانوادگی، عدالت، آماده‌سازی فضا، مسئولیت بخشی به افراد، وضع اجتماعی دعوت‌کننده،

^۱ χ^2/df

^۲Root Mean Squared Error of Approximation (RMSEA)

^۳Normed Fit Index (NFI)

^۴Comparative Fit Index (CFI)

^۵ Goodness of Fit Index (GFI)

^۶ Root Mean Square Residual (RMR)

دعوت صحیح و توأم با عمل، عدم تفکیک بین عمل و نظر، اسوه سازی، ایثار پدر و مادر، اقناع فکری، برقراری رابطه فرد با جهان هستی، تسامح، تلقین و امر به معروف و نهی از منکر می باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف: نتیجه‌گیری

باید در نظر داشت که تربیت دینی یکی از مهم ترین اهداف نهاد آموزش و پرورش است که دستیابی به این هدف بزرگ در نهاد آموزش و پرورش نیازمند نقش هائی است که در ادبیات علوم تربیتی، به آن برنامه درسی می گویند. این طرح و نقشه زمانی می تواند آن نهاد را به اهداف مطلوب خود برساند که بر مبنای، اصول و شیوه های تربیت دینی و ارزشی فرهنگ حاکم بر آن کشور استوار باشد.

همزمان با نهادینه شدن نقش و اهمیت تعلیم و تربیت در توسعه جوامع و بالندگی نسل جوان و نوجوان، در این میان برنامه های درسی به عنوان قلب نظام تعلیم و تربیت و ابزاری در جهت تحقق اهداف آموزش و پرورش مورد توجه بیش از پیش قرار گرفته است. از این رو، مسئولان به منظور محقق ساختن شرایط مطلوب برای پرورش نسلی با ایمان و مذهبی، موظف‌اند با فراهم کردن برنامه های اصولی، این امکان را فراهم سازند. در دوران فعلی و در کشورها، نظام تعلیم و تربیت نقش مهمی را در ترویج ایدئولوژی برعهده گرفته است و در امر ترویج دین چه به صورت آشکار و یا صریح و چه به صورت ضمنی نقش مهم و کارآمدی را بازی می‌کند در این میان با توجه به اینکه یکی از چهره هایی که در حوزه های تعلیم و تربیت شیوه های عملی و کاربردی ارائه نموده است، امام موسی صدر است لذا در این پژوهش به بررسی روش‌های تربیت دینی از دیدگاه امام موسی صدر در آموزش و پرورش پرداخته شد.

یکی از ویژگی‌های امام موسی صدر که در بسیاری از آثار ایشان دیده می‌شود، پیوند برقرار کردن بین مطالب و ارتباط دادن مفاهیم با یکدیگر است. او سنت را می‌شناخت و از خاندانی با گفتمان سنتی ریشه‌دار و معتبر برخاسته بود و هم با مطالعات و تأملات جدید به خوبی نقشه آینده را ترسیم می‌کرد.

با نگاهی به یافته‌های حاصل در این پژوهش می‌توان به این نتیجه دست یافت که روش امام موسی صدر در تعاملش با قرآن این است که قرآن را کتاب عمل می‌داند و در مجموع، تجربه زیسته امام موسی صدر مدرسه‌ای تربیتی است که نیاز به استخراج و اکتشاف دارد. شاید این شروع

کار آموزش و پرورش است که باید ابعاد این مدرسه را، به عنوان تجربه‌ی اصیل دینی، شیعی و در منطقه ما استکشاف کند.

از نظر امام موسی صدر، دین برای تقویت جنبه‌های ارزشی انسان آمده است. از این رو، روابط اتباع اسلام با اتباع ادیان دیگر باید دقیقاً در جهت تکمیل‌کنندگی یکدیگر و برای استقرار خیرات باشد. به این معنا که روابط عداوت‌آمیز و نفی‌کننده و نیست، بلکه تکمیل‌کننده است و بیانات دیگر امام صدر، پابندی به ارزش‌های متعالی و انسانی و دینی و همراه کردن علم با تربیت و نیز رعایت اخلاق است.

در نهایت بر اساس و چشم‌اندازی که ذکر شد، روش‌های تربیت دینی امام موسی صدر درخور توجه و حتی شایسته‌ی الگوبرداری و مفید برای امروز ماست. در راستای سخنان امام موسی صدر، روش‌های تربیت دینی را می‌توان شامل تربیت خانوادگی، عامل بودن، تقویت انسجام خانوادگی، تقویت نقش رهبری خانواده، تربیت صحیح خانوادگی، عدالت، آماده‌سازی فضا، مسئولیت‌بخشی به افراد، وضع اجتماعی دعوت‌کننده، دعوت صحیح و توأم با عمل، عدم تفکیک بین عمل و نظر، اسوه‌سازی، ایثار پدر و مادر، اقتناع فکری، برقراری رابطه فرد با جهان هستی، تسامح، تلقین و امر به معروف و نهی از منکر مطرح نمود.

ب: پیشنهاد:

بنابراین پیشنهاد می‌شود با کمک گرفتن از ابزارهای پیشرفته و روش‌های نو، روش‌های تربیتی دینی در مؤسسه‌های دینی به گونه‌ای که از لحاظ شکلی و ابزارهای کاری در سطح مؤسسه‌های بین‌المللی قرار گیرند، ارائه گردد.

منابع

الف- فارسی

- قرآن کریم. (۱۳۸۶). ترجمه محمد مهدی فولادوند. مشهد: نشر هاتف. چاپ اول.
- ادیب، زهرا؛ جعفرآبادی، علی و خسروجردی، مریم. (۱۳۹۷). گزارش همایش مدرسه تربیتی امام موسی صدر و دلالت های آن در زمان حاضر. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- اسفیدانی، محمد رحیم و محسنین، شهریار. (۱۳۹۲). مدل سازی معادلات ساختاری به کمک نرم افزار لیزرل (آموزشی و کاربردی). تهران: موسسه کتاب تهران مهریان نشر.
- سریع القلم، محمود. (۱۳۹۰). پیشوایی فراتر از زمان: درآمدی بر نظام فکری و سیره عملی امام موسی صدر. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- صدر، موسی (ب/ ۱۳۹۱). نای و نی، جستارهایی درباره اسلام، انسان، لبنان و مقاومت. ترجمه علی حجتی کرمانی. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- صدر، موسی. (۱۳۹۰). حدیث سحرگاهان، گفتارهای تفسیری. ترجمه: علیرضا محمودی، مهدی موسوی نژاد. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- صدر، موسی. (۱۳۹۵). ادیان در خدمت انسان، برخی سخنرانی ها، مقالات، مصاحبه ها و بیانیه های امام موسی صدر. ویراست دوم. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- ضاهر، یعقوب. (۱۳۹۶). گام به گام با امام (۱۲ جلدی). ترجمه گروه مترجمان موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر ویرایش مهدی فرخیان و مهدی موسوی نژاد. تهران: شابک (موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر).
- قاسمی، وحید. (۱۳۹۲) مدل سازی معادلات ساختاری در پژوهش های اجتماعی با کاربرد ایموس. تهران: جامعه شناسان.
- پایان نامه
- احمدی یاقوتی، الهام (۱۳۸۹). بررسی اندیشه ها و تاثیر امام موسی صدر بر جامعه لبنان. به راهنمایی: محمد مظلوم خراسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، کارشناسی پژوهشگری علوم اجتماعی.
- جلالی فراهانی، محسن. (۱۳۹۰). بررسی اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام موسی صدر، و تأثیر آن در حیات سیاسی لبنان با تأکید بر جنبش امل. به راهنمایی: حمد بخشایشی اردستانی، پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (A.M) در رشته اندیشه های سیاسی در اسلام، دانشگاه آزاد اسلامی

تهران مرکز.

شمص، منی (۲۰۱۶). *اندیشه تربیتی امام موسی صدر*. به راهنمایی: طلال عترت‌یسی. دانشگاه لبنان. رشته مطالعات عمیق جامعه‌شناسی آموزشی.

صدر، ریاب. (۲۰۱۶). *فلسفه عملی در اندیشه امام موسی صدر*. به راهنمایی: موسی وهبه. دانشگاه لبنان.

▪ عبدلی، معصومه. (۱۳۹۵). *بررسی سیره نظری و عملی امام موسی صدر به منظور استخراج فلسفه تربیتی*، به راهنمایی: علیرضا محمودنیا، دانشگاه خوارزمی، دکتری رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش.

▪ منابع اینترنتی

▪ مهریزی مهدی. (۳۱-۲-۱۳۹۷). درآمدی بر قرآن‌شناسی امام موسی صدر. خلاصه چهل و نهمین

درس گفتار اندیشه و عمل. سایت: <http://imamsadr.ir/8957/darsgoftar49>.

ب- انگلیسی

- Loukes H (1965) *New Ground in Christian Education* (London, SCM Press).
- Qualifications and Curriculum Authority (QCA) (2۰۰۵) **Religious Education: Non-statutory Guidance on RE** (London, QCA).